

TRADICIONALNA I NOVA RELIGIOZNOST U POSTKOMUNIZMU: PROMJENE U RELIGIOZNOSTI STUDENATA 1990.-1994.

Jasminka Lažnjak

Rudarsko-geološko-naftni fakultet, Zagreb

UDK 316:2

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 8. 12. 1995.

Istraživanja ukazuju na porast religioznosti u postkomunističkim zemljama srednje i istočne Europe. Svrha ovog istraživanja jest ispitati koje su se religijske promjene dogodile u Hrvatskoj u posljednjih nekoliko godina. Metodom ankete ispitan je uzorak studentske populacije zagrebačkog Sveučilišta 1990. i 1994. godine s ciljem da se: 1. utvrdi postojanje više dimenzija religioznosti provjeravajući istodobno i eventualni sekularizirajući utjecaj univerzitetskog obrazovanja (samo '90. godine); 2. da se ispita utjecaj radikalne promjene društvenog sustava na religioznost, ispitujući istu generaciju studenata na početku studija (1990) i na kraju (1994). Faktorskom analizom dobivena su u oba istraživanja četiri tipa religioznosti, ali ne identična. Oba puta prva dva i najznačajnija faktora jesu kršćanska vjera i ateizam, dok su druga dva 1990. bili poricanje smisla života i smrti te prazno vjerovanje, a 1994. neshvaćanje smisla te poricanje smisla života i smrti. Istraživanje je potvrdilo djelovanje procesa sekularizacije u smislu fragmentiranosti religije, čega je pokazatelj odvojenost komponente vjerovanja od interpretativnih shema "posljednjih pitanja", ali se nije dokazao utjecaj profesionalnog obrazovanja na religioznost. Istodobno rezultati upućuju na značajne kontrasekularizacijske procese vidljive u povratku tradicionalnoj i crkvenoj religioznosti.

UVOD

Sekularizacija modernih društava smatra se dominantnim trendom religijskih promjena.¹ Značajke tog procesa su pluralizam, privatizacija i racionalizacija života, a najopćenitije je shvaćen kao proces opadanja društvene važ-

1

Zahvaljujem anonimnom recenzentu na vrlo korisnim i konstruktivnim primjedbama koje su bitno utjecale na poboljšanje teksta.

nosti religije (Wilson, 1987; Stark i Bainbridge, 1985; Bell, 1986; Dobbelaere, 1981). Religijska svijest opada, obrisi svetog su apstraktniji i udaljeniji, sudjelovanje u religijskim obredima nije više propisani obrazac ponašanja.

Suvremena zapadna društva obilježena su krizom tog procesa koji nije bio jednoznačan ni linearan u smislu nestajanja jednog tipa religije i nastajanja novih tipova, religijskih pokreta i sekti.

Korijeni sekularizacije su u procesu modernizacije, racionalizacije društva i strukturalnoj diferencijaciji u kojima socijalne institucije postaju autonomne, a religija gubi opći suverenitet nad ukupnom ljudskom situacijom. Budući da je sekularizacija koncept često upotrebljavan u sociologiji koji je izvor i mnogih konfuzija, najprije ćemo odrediti naše polazište.

Sekularizaciju definiramo "kao proces opadanja religijske aktivnosti, vjerovanja, načina mišljenja i institucija koji se ponajprije zbiva kao nesvjesna ili kao nenamjerna posljedica drugih procesa socijalno strukturalne promjene" (Wilson, 1987). To je općenit proces koji ima tri dimenzije: socijetalnu, organizacijsku i individualnu. Individualna dimenzija vezanosti za religiju odnosi se na ponašanje i mjeri stupanj normativne integracije u religijske organizacije. Organizacijska dimenzija označava proces laicizacije, gdje religija postaje samo jedna među ostalim institucijama gubeći nadsvođujući karakter. Treća dimenzija je proces religijske promjene unutar religijskih organizacija u pitanjima vjere, rituala, nestajanja i opadanja religijskih grupa (Dobbelaere, 1981; Dekker, 1995). To je, dakle, multidimenzionalni proces koji se događa u dimenziji socijalne strukture, individualnoj dimenziji religioznosti i promjeni unutar religijskih institucija, kao trećoj dimenziji. Taj proces označava slabljenje značajnosti religije u sve tri dimenzije. U ovom istraživanju odlučili smo se za mjerenje – osim tradicionalne – i nekih oblika neinstitucionalizirane religioznosti. Evidentna kriza sekularizacije najznačajnije se pokazala upravo u pojavi novih religijskih pokreta, novoj religijskoj svijesti, u povratku svetom (Thung, 1985; Beckford, 1989; Bell, 1986; Jukić, 1991).

Budući da polazimo ponajprije od supstantivne i ekskluzivne definicije religije (Wilson, 1987; Dobbelaere, 1981; Stark i Bainbridge 1985; Vrcan, 1984), ali ne isključivo, koncept religioznosti bazira se i na takvim tipovima vjerovanja koja se odnose na tzv. posljednja pitanja (*ultimate reality*) (Bell, 1986; Hervieu-Leger, 1989). Razlog za ovo proširenje klasične ekskluzivne definicije religije jest u namjeri ovog istraživanja da zahvati i eventualne nove tipove religioznosti, individualističke, postmoderne.

Religioznost je pak definirana kao svjetonazor, skup interioriziranih stavova te oblik prakse koji u sebi sadrži komponentu postojanja transcendentnog i svetog.

Religijsko pripadanje odnosi se na individualno vjerovanje i ponašanje. Pripadanje definirano na takav način obuhvaća institucionalizirane i neinstitucionalizirane oblike religioznosti. Ovdje se religioznost promatra s obzirom na njezine tri osnovne komponente: tip vjerovanja, tip interpretativne sheme tzv. posljed-

njih pitanja i tip religijske prakse, participacije u religijskim obredima. Konceptija ili vjerovanje koje se odnosi na posljednja pitanja može imati niz različitih dimenzija. U skladu s definicijom ovdje su uzeti u obzir kao religiozni samo oni tipovi vjerovanja koji nose u sebi dimenziju transcendiranja ovosvjetskosti i odnose se na postojanje neke nadempirijske realnosti i svetog.

Osim ove komponente, sustava vjerovanja, religioznost uključuje i sustav interpretacije tih vjerovanja, načina na koji se bavi pitanjima koja transcendiraju svakodnevicu. Kao indikator interpretacije vjerovanja ovdje će nam poslužiti interpretacija smisla, svrhe života i smrti, koji su esencijalni, imanentni dio religiozne svijesti i religije kao pogleda na svijet.

Treća komponenta religioznosti jest konfesionalna pripadnost i stupanj participacije u nekim oblicima religijske prakse, kao što su odlazak u crkvu, molitva, slavljenje religijskih praznika, religijska edukacija.

Bivša socijalistička društva, gdje je četrdesetak godina službena ideologija bila ateistička i sekularizirajuća, posebno su interesantna za analizu. Dva su osnovna procesa od odsudne važnosti za religijsku situaciju u bivšim socijalističkim zemljama: prvi je proces sekularizacije kao dio opće paradigme modernizacije koji one dijele sa svim modernim društvima, drugi je proces sekularne (ateističke) ideologizacije (Jukić, 1993). Općenito je iskustvo u Srednjoj i Istočnoj Europi – porast religioznosti u posljednjih deset godina (Marinović Jerolimov, 1993; Tomka, 1995). Tradicionalno jaka crkvena religioznost, isprepletena s pučkom religioznošću, opstala je u tom dijelu svijeta unatoč službenoj i institucionaliziranoj ideologiji ateizma (Jukić, 1991, 1993).

Do sada u nas provedena istraživanja religioznosti pokazala su priličnu nedosljednost – i u vjerovanju i u prakticiranju – onih koji se na neki način deklariraju kao vjernici, selektivnost u prihvaćanju učenja Crkve, svega onoga što spada u tradicionalnu institucionalnu religioznost (Bahtijarević, 1969, 1975, 1985; Bahtijarević i Vrcan, 1975). Sociološko praćenje religioznosti na našim prostorima unatrag nekoliko desetljeća također bilježi promjene u osobnoj religioznosti u smislu povećanja broja vjernika. Religijska situacija se zbog sve dublje krize sistema krajem 70-ih i u 80-im godinama mijenjala u smjeru usporavanja i zaustavljanja sekularizacije i revitalizacije religije (Vrcan, 1986). "Prema analiziranim podacima za razdoblje 1968-1990 godine (prema indikatorima osobne religijske i osobne konfesionalne identifikacije) vidjeli smo da je u Hrvatskoj na samom kraju 80-tih i u 90-toj godini došlo do pomaka u religijskoj slici koja ukazuje na proces revitalizacije religioznosti"² (Marinović Jerolimov, 1993).

2

Studija D. Marinović Jerolimov sustavno analizira sociološka istraživanja religioznosti u Zagrebu i Hrvatskoj u razdoblju 1968.-1990. Analizirani su podaci iz sljedećih istraživanja koja je proveo Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu: *Rasprostranjenost religioznosti na području zagrebačke regije* – 1968., *Manifestacija religioznog ponašanja (zagrebačka regija)* – 1972., *Religijska situacija na području zagrebačke regije 1982.*, *Sociokulturni razvoj (istraživanje u Hrvatskoj)* – 1984./85., *Istraživanje javnog mnijenja u Zagrebu* – 1987., '88., '89./90., *Društvena struktura i kvaliteta života (istraživanje u Hrvatskoj)* – 1989./90.

PROBLEM I METODA ISTRAŽIVANJA

Sve to ukazuje na postojanje specifične religijske situacije u postkomunističkim zemljama u smislu prepoznatljivosti obrasca religijske promjene i posebnog tipa religioznosti, što problematizira ovaj rad. U slučaju Hrvatske pokušava se utvrditi je li ovdje odnos prema religiji dio istog postkomunističkog obrasca ili je situacija dovoljno specifična za izdvojenu interpretaciju?

Intencija je ovog rada istraživanje tipova i stupnja religioznosti s posebnim naglaskom na djelovanju kompleksnog procesa sekularizacije. U ovom istraživanju ograničavamo se na proučavanje kako sekularizacija utječe na (ne)religioznost jedne socijalne grupe, a to je grupa koju karakterizira visok stupanj obrazovanja. Razlozi zbog kojih je odabran samo jedan segment društva za analizu višestruki su. Proces sekularizacije u suvremenom društvu vrlo je kompleksan proces, s različitim posljedicama u različitim segmentima društva. Istraživanja su pokazala da su različiti društveni slojevi religiozni u različitom stupnju, ovisno o tome nalaze li se u glavnim tijekovima ili na marginama društva, kojeg su spola, socijalnog podrijetla, obrazovanja i zanimanja (Thalheimer, 1973; Lehman, 1972). Jedan ovakav empirijski rad teško može obuhvatiti tako kompleksnu problematiku. Zbog toga se ograničavamo na neke karakteristične i relevantne aspekte socijalnih fenomena koji bi nam trebali naznačiti i objasniti trend religijskih promjena trenutka u kojem živimo.

Istraživanje je najprije provedeno u siječnju 1990. godine,³ uoči velikih društvenih promjena u Hrvatskoj (prvih višestranačkih izbora), s ciljem da utvrdi djeluje li i kako proces sekularizacije u našem društvu, a posebno što se događa u potencijalno najsekularnijoj grupi – studentskoj populaciji. Osim toga, istraživanje se pobliže bavilo utjecajem visokog obrazovanja na religioznost, uzimajući u obzir eventualnu razliku u djelovanju različitih tipova profesionalnog obrazovanja na karakter religioznosti.

U ovom tekstu iznijet ćemo samo dio rezultata istraživanja koji se odnosi na dobivenu tipologiju religioznosti budući da se ovaj rad ne bavi problemom utjecaja profesionalnog obrazovanja na religioznost. Međutim, dužni smo napomenuti razloge zbog kojih ovdje zanemarujemo taj aspekt istraživanja. Rezultati istraživanja iz 1990. godine nisu potvrdili hipotezu o sekularizirajućem utjecaju profesionalnog obrazovanja. Prema rezultatima analize varijance, nema statistički značajne razlike među pojedinim tipovima studija s obzirom na različite tipove religioznosti kao i s obzirom na godinu studija (Lažnjak, 1990). Također, nema statistički značajne razlike u osobnoj religijskoj identifikaciji između studenata prve i posljednje godine studija. Samo je 3,7% ispitanika '90. godine promijenilo mišljenje o religiji za vrijeme studija, a 80,9% izjavilo da studij nije imao nikakvog utjecaja na stav prema religiji. 1994. godine 4,1% ispi-

3

Istraživanje je bilo dio magistarskog rada "Profesionalizacija i sekularizacija", Odsjek za sociologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1990. godine.

tanika izjavljuje da je promijenilo mišljenje o religiji za vrijeme studija, a 83,1% smatra da profesionalno obrazovanje nije imalo nikakvog utjecaja na religioznost. Kako nismo uspjeli dokazati statistički značajan utjecaj visokoškolskog obrazovanja na religioznost, skloni smo razlike u religioznosti koje su se pojavile pripisati utjecaju nekih drugih varijabli.

1994. godine ponovljeno je istraživanje s istim instrumentom, ali na manjem uzorku studenata samo završne godine studija s namjerom ispitivanja iste generacije studenata nakon četiri godine, što bi omogućilo provjeru stupnja i tipa njihove religioznosti. Budući da se u tom razdoblju (1990.-94.) zbila i radikalna promjena društvenog sustava, nismo htjeli propustiti mogućnost provjere je li se, i u kojoj mjeri, religioznost studenata promijenila pod utjecajem te promjene, posebice pod utjecajem radikalne promjene statusa i uloge religije i Katoličke crkve u hrvatskom društvu.

Dvije su osnovne hipoteze koje se provjeravaju u ovom istraživanju:

H1 – Proces profesionalizacije je faktor sekularizacije, što znači da taj proces djeluje na smanjenje religioznosti.

H2 – Postoji nekoliko različitih tipova religioznosti (multidimenzionalni proces sekularizacije reproducira multidimenzionalnost religioznosti).

Pri testiranju ovih hipoteza kontrolira se utjecaj sljedećih nezavisnih varijabli: socijalno podrijetlo, ruralno/urbano podrijetlo, nacionalna pripadnost, tip obitelji, spol, članstvo u Savezu komunista (samo 1990. godine), tip srednjoškolskog obrazovanja i uspjeh na studiju.

Anketa, koja je jedini izvor podataka u ovom istraživanju, usmjerena je na mjerenje individualne religioznosti. Ali promjene u individualnom stavu prema religiji poslužit će nam kao indikator strukturnih promjena na razini cijelog društva. Konceptualizacija religije uključuje osobnu i subjektivnu kao i socijalno-kolektivnu dimenziju.

Faktorskom analizom niza varijabli koje se odnose na stavove prema religioznosti, smislu života i smrti pokušavaju se dobiti latentne dimenzije koje bi ukazivale na postojanje nekoliko tipova religioznosti.

Također, uzima se u obzir osobna identifikacija stupnja (ne)religioznosti na ljestvici od šest stupnjeva: uvjereni vjernik, vjernik ali ne prihvaća sve što vjera uči, nije na čistu vjeruje li ili ne, ravnodušan, nereligiozan, ateist; konfesionalna pripadnost i vjerska pouka u kući i izvan obitelji (pohađanje vjeronauka).

Religijska praksa mjerena je pitanjima o slavljenju vjerskih praznika, prakticiranju molitve (redovito, ponekad, rijetko, samo u iznimnim životnim trenucima, nikad) i odlaskom u crkvu (više puta tjedno, jednom tjedno, ponekad, ne ide uopće).

Operacionalizacija tipova vjerovanja i interpretacije smisla života i smrti

Sociologija religije ne može izjednačiti religioznost uopće s pripadanjem etabliranim, institucionaliziranim religijama. Upravo zbog toga konceptualizacija religije koja kombinira funkcionalni i supstantivni pristup čini se najprimjerenija za izučavanje religioznosti u suvremenom društvu, a pogotovo za uzorak najobrazovanijeg dijela populacije. Iz funkcionalnog pristupa preuzeta je definicija religioznosti kao sustava "posljednjeg značenja" (*ultimate meaning*), uz ograničenje koje daje supstantivni pristup, a to je istraživanje samo jednog tipa (između ostalih) "posljednjeg značenja" – vjerovanja koja se odnose na koncepciju transcendentnog, nadempirijske realnosti.

Operacionalizacija tipova vjerovanja i tipova interpretacija smisla života i smrti preuzeta je djelomično iz istraživanja nizozemske grupe, *Exploring the new religious consciousness* (Thung, 1985). Ta studija posvećena je istraživanju nove religijske svijesti odnosno promjenama u religioznosti koje su se u posljednje vrijeme dogodile u nizozemskom društvu. Iako je to istraživanje bilo ograničeno samo na uzorak populacije koja je u posljednje vrijeme promijenila svoj stav prema religiji, instrument koji je upotrijebljen pokazao se vrlo koristan za mjerenje religioznosti uopće u suvremenom društvu. Kombinacija supstantivnog i funkcionalnog pristupa u proučavanju religije pokazala se plodnom za proučavanje onih tipova religioznosti koji se ne mogu obuhvatiti instrumentarizacijom koji je mjerio samo tradicionalnu i crkvenu religioznost. Nizozemsko empirijsko istraživanje potvrdilo je hipotezu o postojanju nekoliko odvojenih tipova religioznosti koji su dobiveni faktorskom analizom (Thung, 1985), pa smo se u našem istraživanju odlučili primijeniti taj instrument, koji u završnoj interpretaciji, naravno, promatramo u kontekstu naše sredine koja je bitno različita od nizozemskog društva.

Komponente vjerovanja i interpretativnih shema obrađene su faktorskom analizom (metodom principijelnih komponenti i varimax rotacijom), koja bi trebala pokazati postojanje nekoliko latentnih dimenzija – tipova religioznosti. Niz tvrdnji koje se odnose na interpretaciju vjerovanja i smisla života i smrti dano je u obliku Likertove skale od pet stupnjeva (u potpunosti se slažem, slažem se, ne znam/ nisam razmišljao-la, ne slažem se, uopće se ne slažem) na kojoj su ispitanici označili stupanj slaganja sa svakom tvrdnjom.

Tipovi vjerovanja

Prva komponenta religioznosti podijeljena je u četiri hipotetička tipa vjerovanja:

1) Prazno vjerovanje

V₅ – Volio bih vjerovati u nešto, ali ne znam u što

V₁ – Vjerujem da ima mnogo toga što mi kao ljudska bića ne možemo izravno razumjeti

V₈ – Vjera znači biti svjestan da se nešto ne može riješiti materijalnim sredstvima

2) *Poricanje postojanja nadempirijske realnosti*

a) Monizam

V₁₁ – Čovjek nije ništa drugo nego dio materije

V₁₄ – Život je samo proces evolucije

b) Ateizam

V₁₆ – Nadnaravne sile ne postoje

V₂₁ – Život nije vođen odozgo

V₂₀ – Vjera u postojanje nadnaravnih bića je neodrživa

3) *Priznavanje nadempirijske realnosti*

a) Nespecificirano

V₂ – Mislim da mora postojati nešto izvan ovog svijeta

V₇ – Postoje dimenzije do kojih mi ne možemo doprijeti

V₁₅ – Nemoguće je imati takav pogled na svijet u kojem svijet sam sebe objašnjava

b) Kozmički poredak, prirodni zakoni

V₁₉ – Sve u našem životu određeno je prirodnim zakonima

V₃ – Čovjekom vladaju kozmičke sile

c) Priznavanje nečeg božanskog

Neodređeno

V₁₂ – Nešto kao Bog zaista postoji

V₁₈ – Mora postojati nešto poput Boga, ali je nemoguće išta drugo reći o tome

V₂₂ – Postoji neka vrsta svemogućeg bića

Određeno

V₆ – Postoji Bog i Božja je volja da On bude naš Bog

V₁₃ – Postoji Bog koji se objavio u Isusu Kristu

V₉ – Postoji Bog čije kraljevstvo uskoro dolazi

V₁₀ – Postoji Bog ali on ništa ne traži od nas

4) *Agnosticizam*

V₁₇ – Nemoguće je spoznati postoji li realnost izvan ove

V₄ – Beskorisno je baviti se pitanjem postoji li Bog

Tipovi interpretacije smisla života

1) *Poricanje smisla*

I₈ – Mislim da život nema nikakvog smisla

I₁₀ – Ako sve krene naopako, za mene nema život nikakvog smisla

2) *Ne zna*

I₅ – Ne može se odgovoriti na pitanje ima li život smisla

I₇ – Prilično me okupira pitanje o smislu života

I₂ – Nemam razloga vjerovati da život služi nekoj svrsi, ali je teško reći da nema nikakve svrhe

3) *Priznavanje svrhe*

Neodređeno

I₉ – Uvijek postoji smisao života, inače ne bi bilo života

I₄ – Život ima smisla ako je vođen nekim idealom

Imanentno

I₁₁ – Život ima smisao sam u sebi

I₁ – Za mene je smisao života u pokušaju da se život učini najboljim mogućim

I₃ – Život ima smisla ako ti sam imaš smisao

Transcendentno

I₁₂ – Život ima smisao jer slijedi iz nečeg drugog izvan njega samog

I₆ – Smisao životu daje božansko

Tipovi interpretacije smrti

1) *Poricanje značenja*

I₁₅ – Smrt je definitivni kraj svega

I₂₀ – Za mene smrt nema nikakvog smisla

2) *Ne zna, nije siguran/-na u moguće značenje*

I₁₉ – Ne vidim kakav bi smisao mogla imati smrt, ali čovjek se nada da ima

I₁₆ – Ne bih mogao/-la reći kakav bi smisao mogla imati smrt

3) *Priznavanje značenja, smisla*

Imanentno

I₁₄ – Značenje smrti ovisi o tome kakav se život vodi

Transcendentno

I₁₃ – Smrt je prelazak u drugi život

I₁₇ – Vjerujem u reinkarnaciju poslije smrti

I₁₈ – Za onog koji vjeruje, smrt ima smisao

Anketiranje je provedeno u siječnju 1990. godine te u svibnju i lipnju 1994. godine na Sveučilištu u Zagrebu.

Uzorak istraživanja 1990. godine čine studenti prve i posljednje godine studija, a 1994. godine samo studenti završne godine fakultetâ zagrebačkog Sveučilišta. Zbog načina anketiranja, odnos između veličine prve i posljednje godine studija i broja po pojedinim tipovima studija nije konstantan, te veličine uzorka nisu proporcionalne veličini osnovnog skupa.

Ispitanici su bili anketirani grupno prije ili poslije nastave. Anketa je bila anonimna, a zahvalnost dugujem svim nastavnicima Sveučilišta u Zagrebu koji su svojom susretljivošću dopustili anketiranje i omogućili ovo istraživanje.⁴

Tablica 1

Uzorak istraživanja 1990 i 1994. godine po godinama i tipu studija

Godina Godina studija	1990.			1994.	
	I	IV/V	Ukupno	IV/V	Ukupno
Prirodne i tehničke znanosti	348	266	614	560	674
Društvene znanosti	197	183	380	66	446
Medicinske znanosti	157	76	233	69	302
Ukupno	702	525	1227	195	142

Budući da ovim istraživanjem pokušavamo ustanoviti promjene u religioznosti studenata iste generacije, a zbog anonimnog anketiranja nismo u stanju provjeravati stavove istih studenata, usporedili smo neke sociodemografske karakteristike uzorka studenata prve godine 1990. i uzorka studenata posljednje godine studija 1994. godine da bismo eliminirali bitan utjecaj tih nezavisnih varijabli na religioznost.

Komparirajući sociodemografske značajke uzoraka iz '90. i '94. godine, možemo uočiti da među njima nema značajne razlike osim u nacionalnoj i konfesionalnoj pripadnosti (tablica 2). U 1994. imamo manji postotak uzorka koji nije hrvatske nacionalnosti i manji postotak onih bez konfesije. Ta promjena mogla bi se objasniti činjenicom da je u prvom anketiranju postojala mogućnost opredjeljenja za jugoslavensku pripadnost (14,2%) – i da je taj dio populacije mahom bez konfesije (77,0%) – koje nije bilo u drugom istraživanju. Taj dio populacije možda je napustio studij u Zagrebu ili promijenio nacionalno i konfesio-

4

Budući da je istraživanje i 1990. i 1994. izvedeno samostalno (nije bilo dio projekta i bez financijske i ine potpore), nužne su bile racionalizacije u tipu i opsegu uzorka i upitnika. Te činjenice svjesni smo i pri interpretaciji rezultata, koje dajemo kao naznaku trenda religijskih promjena, bez pretenzija da dobivene rezultate prihvatimo kao konačnu sliku religijskog fenomena u nas.

nalno opredjeljenje. Međutim, možemo zaključiti da razlike nisu tolike da bi značajno utjecale na komparabilnost uzoraka.

Tablica 2
Sociodemografske značajke uzorka iz 1990. i 1994.

Godina Godina studija	1990. I 1990.	1994. IV/V 1994.
<i>Spol</i>	<i>1990.</i>	<i>1994.</i>
Muško	62,4	50,8
Žensko	37,6	49,2
Ukupno	100%	100%
<i>Mjesto podrijetla</i>	<i>1990.</i>	<i>1994.</i>
Selo	17,6	22,6
Manji grad	33,7	32,3
Grad	48,7	44,6
Ukupno	100%	100%
<i>Nacionalnost</i>	<i>1990.</i>	<i>1994.</i>
Hrvatska	78,2	90,8
Ostalo	21,8	9,2
Ukupno	100%	100%
<i>Obrazovanje oca</i>	<i>1990.</i>	<i>1994.</i>
Bez škole	0,4	1,5
Osnovna škola	6,6	7,7
Zanat	11,4	11,3
Srednja škola	29,7	21,8
Viša ili visoka škola	44,2	43,1
Magisterij ili doktorat	7,7	4,1
Ukupno	100%	100%
<i>Konfesionalnost osobna</i>	<i>1990.</i>	<i>1994.</i>
Katolik	65,5	82,1
Ostalo	6,1	7,1
Bez konfesije	28,4	10,8
Ukupno	100%	100%
<i>Završena srednja škola</i>	<i>1990.</i>	<i>1994.</i>
Medicinska, kemijska	31,3	34,9
Ekonomska, upravna i sl.	33,6	31,3
Tehnička	14,0	11,8
Gimnazija, MIOC	21,1	22,0
Ukupno	100%	100%
<i>Tip studija</i>	<i>1990.</i>	<i>1994.</i>
Društveni	28,1	33,8
Tehnički i prirod.	49,5	30,8
Medicinski	22,4	35,4
Ukupno	100%	100%

REZULTATI ISTRAŽIVANJA I DISKUSIJA

Ovdje iznosimo samo dio rezultata istraživanja koji se odnosi na tipologiju religioznosti. Utjecaj nezavisnih varijabli (socijalno podrijetlo, ruralno/urbano podrijetlo, nacionalna pripadnost, tip obitelji, spol, članstvo u Savezu komunista /samo 1990. godine/, tip srednjoškolskog obrazovanja i uspjeh na studiju) nije statistički značajan, pa se tim rezultatima ne bavimo u ovom radu.

Obrada podataka rađena je u programu SPSS. Faktorska analiza (metoda principijelnih komponenti i varimax rotacija) rađena je dva puta. Najprije su dvije skale varijabli religioznosti odvojeno analizirane faktorskom analizom: sustav vjerovanja i sustav interpretacije smisla života i smrti. Analiza je rađena odvojeno da bismo saznali koji su tipovi vjerovanja i interpretativnih shema i da bismo provjerili postoji li uopće kompatibilnost između njih ili su to potpuno odvojene dimenzije svjetonazora koje zajedno ne čine religioznost. Druga faktorska analiza rađena je na preostalom broju varijabli (onih s visokim faktorskim zasićenjem) koje su se odnosile i na tipove vjerovanja i interpretaciju života i smrti, da bismo dobili jednu tipologiju religioznosti.

Faktorska analiza rađena je četiri puta do finalne solucije s četiri ekstrahirana faktora. Nakon svake analize ispuštane su iz daljnje obrade one varijable koje nisu imale značajno zasićenje niti na jednom faktoru ili su bile značajno zasićene na više faktora. Ovaj postupak uveden je zbog toga što su rezultati prve analize bili izrazito teški za interpretaciju. Kriteriji za određivanje broja faktora bili su sljedeći: svojstvena vrijednost (*eigenvalue*) veća od 1, svaki faktor sadrži najmanje 5% zajedničke varijance (komunalitet), svaki faktor značajno saturiran na što više varijabli i svaka varijabla ima značajno zasićenje samo na jednom faktoru. Kod rotirane faktorske matrice uzimana su u obzir kao značajna zasićenja ona s najmanje 10% varijance pojedine varijable (0,333).

Tipologija religioznosti

Prva faktorska analiza tipova vjerovanja sugerirala je rješenje s četiri faktora, koji su nazvani: 1 – kršćanska vjera, 2 – ateizam, 3 – neodređeno prepoznavanje transcendentnog, 4 – znanstveni determinizam. Navedena četiri faktora odnose se na 55% zajedničke varijance, što se može smatrati solidnim rezultatom kad je u pitanju istraživanje vrijednosnih orijentacija i što potvrđuje našu pretpostavku da uočene faktore možemo smatrati trajnijim dimenzijama religioznosti. To nam potvrđuje i tablica komunaliteta, koja pokazuje da osim kod V_6 i V_{19} , u svim drugim slučajevima nađeni faktori određuju više od 50% varijance.

Prvi faktor, "kršćanska vjera", koji objašnjava 21,9% varijance, najznačajniji je faktor religioznosti s čak pet značajno zasićenih varijabli. Nazvali smo ga "kršćanska vjera" jer se odnosi na tradicionalno kršćanske varijable. To pokazuje kako se oni koji se smatraju vjernicima najčešće priklanjaju dobro poznatoj tradicionalnoj religioznosti koja se u našem uzorku najviše oslanja na katoličanstvo. Dominantan tip vjerovanja jest tradicionalno kršćanski.

Tablica 3

Finalna solucija faktorske analize komponentata vjerovanja 1990. godine

Varijable vjerovanja	Faktor 1	Faktor 2	Faktor 3	Faktor 4
V6	.7778	-.0761	.1371	-.0732
V13	.7652	-.0278	.1723	-.0247
V9	.7510	.0691	.0066	-.0102
V22	.6804	.1028	.1414	-.1252
V10	.6446	.0546	.0306	.2221
V20	-.0353	.7685	.0069	.1278
V16	.0599	.6890	.0443	.0456
V21	.0907	.6831	-.1390	.1580
V7	.0646	-.0621	.7791	.1902
V1	.0741	.0657	.7108	-.1368
V2	.2648	-.0985	.6946	-.0755
V11	.0906	-.0106	.0478	.7670
V14	-.0980	.2205	-.0818	.7139
V19	-.0436	.3583	-.0190	.4903
Faktor	Svojst. vrijednost	% var.	Kum.%	
1	3.05966	21.9	21.9	
2	2.23052	15.9	37.8	
3	1.36932	9.8	47.6	
4	1.04586	7.5	55.0	

Faktor "ateizam" objašnjava 15,9% varijance i zasićen je s četiri varijable. Sve te varijable eksplicitno poriču postojanje nadempirijske realnosti i nadnaravnih bića ili sila i zbog toga je ovaj faktor nazvan "ateizam". Odbacivanje tradicionalne religioznosti rezultira prihvaćanjem klasičnog ateističkog stava koji se donekadno podudarao i sa stavom službene ideologije.

Iako je dominantan faktor tradicionalnog kršćanstva, treći faktor, "neodređeno prepoznavanje transcendentnog", pokazuje postojanje dimenzije religijskog koja je izvan neke etablirane konfesije i koja indicira potrebu za vjerovanjem u nešto izvan ovog svijeta ali ostaje na razini nespecificiranog prepoznavanja transcendentnog i nadempirijskog.

Novi oblik religioznosti, u obliku scijentizma, vrlo često se pripisuje univerzitet-ski obrazovanim slojevima (ne samo znanstvenicima) kao zamjena za konvencionalnije oblike religije. Faktor "znanstveni determinizam" značajno je saturiran samo na tri varijable i odgovoran je samo za 7,5% zajedničke varijance, što govori o marginalnosti takvog tipa religioznosti. Budućnost religije po ovim se rezultatima još dugo neće moći tražiti u sakraliziranju znanosti kao masovnoj pojavi modernog društva.

Ponovljeno istraživanje 1994. godine ponovno daje četiri faktora vjerovanja: 1. kršćanska vjera, 2. ateizam, 3. znanstveni determinizam, 4. neodređeno prepoznavanje transcendentnog. Dakle, svi faktori iz 1990. godine se ponavljaju, s tim da su prva dva faktora identična. Najznačajniji tip vjerovanja i ovaj put je kršćanska vjera, a zatim ateizam (tablica 4). Posljednja dva faktora zamijenila

su mjesta i iako su oba odgovorna za manje od 20% objašnjene varijance i predstavljaju marginalne tipove vjerovanja, naznaka su nekih manjih pomaka u smjeru povratka tradiciji. Neodređeno prepoznavanje transcendentnog kao naznaka novog tipa vjerovanja postaje još manje značajno nego 1990. godine.

Tablica 4

Finalna solucija faktorske analize komponenata vjerovanja 1994. godine

Varijable vjerovanja	Faktor 1	Faktor 2	Faktor 3	Faktor 4
V9	.75333	-.00742	-.08515	.14331
V13	.64536	.02338	-.40599	.26031
V12	.62323	-.14120	-.09580	.41178
V10	.57449	.13041	.11543	.18670
V8	.57179	-.18596	.44381	-.04199
V15	.56079	.09106	.17689	-.25691
V20	.02099	.81131	.09740	-.07782
V16	.09795	.76461	-.08561	.04998
V21	-.06560	.68001	.15720	-.04178
V14	-.08463	.12493	.71930	.00631
V11	.13663	.07004	.71891	.21313
V1	-.04204	-.00478	.14560	.66617
V2	.19287	-.09740	-.08010	.64681
V18	.30519	.09983	.23583	.45358
Faktor	Svojt. vrijednost	% var.	Kum. %	
1	2.91773	20.8	20.8	
2	1.98032	14.1	34.9	
3	1.43358	10.2	45.1	
4	1.07612	7.7	52.8	

Tablica 5

Finalna solucija faktorske analize interpretativnih shema 1990. godine

Varijable	Faktor 1	Faktor 2	Faktor 3	Faktor 4
I3	.7374	.0451	.0221	.0922
I1	.7145	.1518	-.1631	-.0494
I4	.5470	-.0483	.3383	.0800
I19	.1369	.7225	.0347	.0934
I20	.0230	.7224	.0450	.0686
I16	.0619	.6296	-.0113	.2340
I6	-.0005	-.0080	.7311	.1219
I12	.0808	.0442	.7175	.1297
I9	.4415	.0549	.4454	-.1809
I17	-.1599	.4033	.4296	-.1364
I5	.0026	.1948	.0681	.6949
I2	.2815	.0869	-.0827	.6854
I8	-.1800	.0618	.1811	.6748
Faktor	Svojt. vrij.	% var.	Kum. %	
1	2.40594	18.5	18.5	
2	1.58444	12.2	30.7	
3	1.42337	10.9	41.6	
4	1.18418	9.1	50.8	

Četiri faktora koja su izdvojena faktorskom analizom interpretativnih shema smisla života i smrti nisu komplementarni tipovima vjerovanja. Za razliku od tipova vjerovanja, ovdje se kao prvi faktor ne odnosi ni na kakvo prepoznavanje transcendentne dimenzije života i smrti. Problem smrti nije artikuliran ni u jednom sustavu religiozne interpretacije.

Interpretacije smisla života i smrti koje se smatraju "posljednjim pitanjima", i prema tome bitnim dijelom religioznog svjetonazora, u našem istraživanju pokazuju tendenciju odvajanja od vjerovanja. Religiozna interpretacija pojavljuje se tek kao treći faktor, što dokazuje da se ta pitanja za ispitanike ne nalaze unutar institucionaliziranih oblika vjere. Ovu pojavu mogli bismo objasniti kao posljednicu procesa sekularizacije. U prilog toj tezi ide i činjenica da je prvi faktor autonomno determiniran smisao života, a kao drugi faktor pojavljuje se izostanak bilo kakve smislene interpretacije smrti.

Kod određivanja tipova interpretativnih shema bilo je više problema oko interpretacije dobivenih faktora, jer se češće pojavljuju varijable značajno zasićene s više faktora (I4, I9, I17). To je pokazatelj da nema stabilnih i odvojenih tipova sustava "posljednjih pitanja", pogotovo ne kao dio institucionaliziranih religija. Kad se pitanja koja se smatraju esencijalno religijskima ne "operacionaliziraju" na religijski način, možemo govoriti o procesu marginalizacije religije. Religioznost ostaje deklarativna kao dio prihvaćene tradicije, što potvrđuje da je dominantni tip vjerovanja tradicionalni tip vjere. Takve karakteristike mogu se javiti kao indikator prijelaznog razdoblja u procesu razgrađivanja starih sustava i stvaranja novih.

U drugom ispitivanju 1994. godine dobiveni su sljedeći faktori koji predstavljaju tipove interpretacije smisla života i smrti: 1. Transcendentni smisao života i smrti, 2. Neshvaćanje smisla kao značenje, 3. Poricanje smisla života i 4. Autonomno determinirana svrha (tablica 6).

Tablica 6

Finalna solucija faktorske analize interpretativnih shema 1994. godine

Varijable	Faktor 1	Faktor 2	Faktor 3	Faktor 4
I18	.75686	.23343	-.02076	.06457
I14	.75486	.22484	-.04305	.07180
I6	.72872	.01914	.17407	-.03704
I12	.68795	.02024	.00056	-.01799
I16	.05123	.79978	.06478	.06099
I20	.10981	.76371	.12489	.04635
I19	.21315	.61553	.02749	.32915
I15	.17109	.48316	.04537	-.23502
I8	-.02796	.11151	.80942	-.05795
I10	.23290	.01450	.74308	.08721
I2	-.21527	.28305	.34288	.11491
I3	.09277	.03151	-.09780	.80091
I1	-.05293	.06300	.18614	.75995
Faktor	Svojevna vrij.	% var.	Kumul.%	
1	3.01787	23.2	23.2	
2	1.70186	13.1	36.3	
3	1.31239	10.1	46.4	
4	1.20368	9.3	55.7	

Ispitujući promjene u razdoblju 1990.-1994. godine u tipologiji religioznosti najveća promjena može se primijetiti u tipovima interpretacije života i smrti. Kao prvi faktor, znači najvažniji tip, 1994. pojavljuje se "transcendentni smisao života" (objašnjava 23,2% varijance), koji je bio treći faktor 1990., a faktor "autonomno determinirana svrha života", koji je 1990. bio prvi faktor sada je posljednji, četvrti. Iako se dobiveni tipovi u značajnoj mjeri poklapaju, imaju potpuno drukčiji poredak, ukazujući na približavanje tipova interpretacije tipovima vjerovanja, odnosno njihovu veću usklađenost. Sukladnost tipova vjerovanja s tipovima interpretacije pokazatelj je funkcioniranja religijske orijentacije u "praksi" što u ovom slučaju potvrđuje tezu o desekularizacijskim procesima u bivšim socijalističkim zemljama.

Rezultati druge faktorske analize – varijable vjerovanja i interpretativnih shema zajedno 1990. i 1994. godine

U drugoj faktorskoj analizi, kada su zajedno obrađene varijable vjerovanja i interpretativnih shema, odlučili smo se za soluciju od četiri faktora (tablica 7). Prvi faktor, "kršćanska vjera", koji objašnjava 14% varijance najznačajniji je faktor religioznosti sa osam značajno zasićenih varijabli. Nazvali smo ga "kršćanska vjera" jer se odnosi na tradicionalnu religioznost koja se u našem uzorku najviše oslanja na katoličanstvo. To pokazuje kako se oni koji se smatraju vjernicima najčešće priklanjaju dobro poznatom obrascu religioznosti. Drugi faktor, "ateizam", objašnjava 10,4% varijance i zasićen je sa šest varijabli. Sve te varijable izrijeком poriču postojanje nadempirijske realnosti i nadnaravnih bića ili sila i zbog toga je ovaj faktor nazvan "ateizam". Odbacivanje tradicionalne religioznosti rezultira prihvaćanjem klasičnog ateističkog stava koji se donedavno podudarao i sa stavom službene ideologije. Treći faktor, "poricanje smisla", nastao je kombinacijom isključivo interpretativnih shema, i to onih koje označavaju sumnju u postojanje smisla života i neshvaćanje smisla smrti. Posljednji, četvrti, faktor, "prazno vjerovanje", odgovoran je za samo 6,2% varijance. Ovaj faktor može se interpretirati kao tip postmoderne religioznosti jer odražava eklektičan spoj neodređenog prepoznavanja transcencije i varijabli za koje smo rekli da označavaju autonomno determiniranu svrhu života (svrha života je u njemu samom). Nazvan je "prazno vjerovanje" jer se u određenom smislu odnosi na prazan prostor koji je ostao napuštanjem klasičnih religioznih interpretacija, bez stvaranja nekog novog zaokruženog sustava koji bi ga zamijenio. Činjenica da se ovakav tip religioznosti pojavio – iako vrlo male značajnosti – govori o eventualnoj potrebi za nekim novim oblikom pogleda na svijet izvan sheme etablirane religije (ateizam) ali se u nas ne može govoriti o nekom stabilnom sustavu tipa novih religijskih pokreta.

U drugom istraživanju 1994. godine dobili smo četiri faktora (tablica 8), od kojih su prva dva nazvana jednako kao i 1990. godine iako nisu zasićena potpuno identičnim varijablama. Prvi faktor, "kršćanska vjera", zasićen je varijablama koje označavaju priznavanje nadempirijske realnosti, i to uglavnom tradicionalno kršćanski s transcendentnim značenjem interpretacije smrti, a objašnjava

19,2% varijance. Drugi faktor, "ateizam", bazira se na poricanju nadempirijske realnosti i agnosticizmu, a interpretacija smisla smrti jest poricanje i nepriznavanje. Treći faktor nazvali smo "imanentan smisao života i smrti", a četvrti označava dimenziju poricanja smisla života i smrti. Faktor "praznog vjerovanja" nije se pojavio, što može značiti pomak k tradicionalno kršćanskom tipu religioznosti kao odraz trenutka i novog položaja Katoličke crkve te da nas najavljivani val postmoderne religioznosti očekuje u budućnosti. Rezultati faktorske analize varijabli vjerovanja i interpretacije smisla života i smrti zajedno nisu pokazale jako velike promjene u tipologiji religioznosti u razdoblju od četiri godine, ali se može uočiti proces učvršćenja tradicionalnog kršćanskog tipa religioznosti.

Tablica 7

Finalna solucija faktorske analize tipova religioznosti 1990. godine

Varijable	1. faktor	2. faktor	3. faktor	4. faktor
V1	.2510	-.2442	.0862	.3306
V2	.3988	-.3083	.1203	.4016
V6	.7639	-.0643	-.1093	.0275
V7	.2347	-.1805	.1325	.4548
V9	.7134	.1079	-.0502	-.0481
V10	.5630	.2066	.0005	.0383
V11	.0654	.3785	.2361	.0865
V13	.7420	-.0056	-.1659	.1026
V14	-.1553	.5853	.0654	.1672
V16	.1107	.5363	.0674	-.0443
V19	-.0583	.5698	.0792	.1802
V20	.0216	.6394	.0521	-.0034
V21	.0744	.6408	.1344	-.0286
V22	.6964	.0048	.0673	.0314
I1	-.1712	.1221	.0275	.6077
I2	-.0554	.0495	.5211	.1820
I3	-.0612	.1630	.0607	.6443
I4	.1209	.0995	.0576	.5141
I5	.0476	-.0062	.6367	-.0284
I6	.5948	-.0935	.1584	.0735
I8	.1254	-.0365	.5484	-.2018
I9	.1888	.0987	-.0594	.4884
I12	.4715	-.0200	.2107	.2026
I16	-.0253	.0696	.5930	.0828
I17	.2824	.0075	.2205	.0336
I19	.0278	.1351	.5479	.1760
I20	.0275	.3295	.4908	.0049
Faktor	Svojev. vrij.	% varij.	Kum. %	
1	3.79336	14.0	14.0	
2	2.81175	10.4	24.5	
3	1.81383	6.7	31.2	
4	1.67340	6.2	37.4	

Značajna faktorska zasićenja po faktorima 1990: Faktor 1 (kršćanska vjera): V2, V6, V9, V10, V13, V22, I6, I12; Faktor 2 (ateizam): V11, V14, V16, V19, V20, V21; Faktor 3 (poricanje smisla): I2, I5, I8, I16, I19, I20; Faktor 4 (prazno vjerovanje): V1, V2, V7, I1, I3, I4, I9.

Tablica 8

Finalna solucija faktorske analize tipova religioznosti 1994. godine

Varijable	1. faktor	2. faktor	3. faktor	4. faktor
V1	.75468	.04647	.04956	.00028
V13	.74013	.07930	.13304	-.28166
V6	.71828	-.17218	.23580	-.00609
I13	.69792	.04231	.41426	-.14084
V12	.69771	-.04112	.05839	-.05875
I6	.55185	.12225	.32439	.04551
V15	.30759	.10427	.24750	.17401
V20	-.08507	.72616	-.05123	-.03505
I20	-.05779	.64649	.28214	.06596
I16	-.02450	.63554	.18330	.11348
V16	.07170	.54209	-.00524	.13180
V17	.18267	.48973	-.10206	.31556
I15	.11624	.44902	.26752	.01756
V18	.38873	.39962	-.15972	.05741
I7	.02694	.27118	.66335	.01775
I14	.32139	.13440	.60082	.05085
I9	.30315	-.09057	.53032	.22346
I11	.08122	.00930	.50265	.19936
I5	.03589	-.02963	.16750	.70975
I10	.02684	.00699	.24486	.60365
I2	-.00942	.15523	-.27219	.59203
I8	-.12662	.20288	.08569	.53905
I1	-.00313	.08941	.14233	.25088
Faktor	Svojev. vrij.	% varij.	Kum. %	
1	4.61840	19.2	19.2	
2	2.81406	11.7	31.0	
3	1.66050	6.9	37.9	
4	1.38048	5.8	43.6	

Značajna faktorska zasićenja po faktorima 1994.: Faktor 1 (kršćanska vjera): V9, V13, V6, I13, V12, V10, I6, V15; Faktor 2 (ateizam): V20, I20, I16, V16, V17, I15, V18; Faktor 3 (imanentan smisao): I7, I14, I9, I11; Faktor 4 (poricanje smisla): I5, I10, I2, I8, I1.

Treća komponenta religioznosti odnosila se na konfesionalnost, participiranje u obredima, vjerski odgoj i osobnu religioznost.

Uspoređujući osobnu religioznost, konfesionalnost i oblike religijske prakse u 1990. i 1994. godini, i ovdje se potvrđuje konstatacija o porastu religioznosti. Ne tako mali postotak nereligioznih i bez konfesije "preselio se" u skupinu koja se smatra religioznom i katolicima. Porast u manifestnoj dimenziji religijske prakse vidi se u povećanju broja onih koji jednom tjedno odlaze u crkvu, koji se mole, pohađaju vjeronauk, slave vjerske praznike (tablica 9).

Razloge za promjenu ponašanja možemo naći u potpuno promijenjenom položaju Crkve kao institucije i vjerskoj slobodi. Ateizam više nije dio službene ideologije sistema, a pripadnost Crkvi više nije samo nepoželjna već je dio nacionalnog identiteta.

Tablica 9
Promjene u religioznosti 1990. – 1994.

Osobna religioznost	I god. 1990.	IV/V 1994.
Uvjereni vjernik	15,4	24,6
Religiozan	23,6	34,4
Ne zna	18,9	12,8
Ravnodušan	9,3	6,2
Nereligiozan	23,1	14,9
Ateist	9,7	6,7
Ukupno	100%	100%
Konfesionalnost	I god. 1990.	IV/V 1994.
Katolik	65,5	82,1
Ostalo	6,1	7,1
Bez konfesije	29,4	9,7
Ukupno	100%	100%
Slavi vjerske praznike	I god. 1990.	IV/V 1994.
Da	79,0	94,4
Ne	21,0	5,6
Ukupno	100%	100%
Vjerski odgoj u kući	I god. 1990.	IV/V 1994.
Da	57,7	78,5
Ne	39,2	19,0
Protiv vjere	3,1	0,5
Ukupno	100%	100%
Pohađanje vjeronauka	I god. 1990.	IV/V 1994.
Do 4. razreda	12,1	14,4
Do 8. razreda	24,9	27,7
Nakon toga	13,5	23,1
Nije uopće	49,5	31,8
Ukupno	100%	100%
Odlazak u crkvu	I god. 1990.	IV/V 1994.
Više puta tjedno	1,4	1,5
Jednom tjedno	17,2	25,6
Ponekad	42,4	54,4
Ne ide	39,0	18,5
Ukupno	100%	100%
Molitva	I god. 1990.	IV/V 1994.
Redovito	14,9	19,0
Ponekad	23,4	37,4
Rijetko	8,0	13,8
U izuzetnim život. trenucima	19,2	14,4
Nikad	34,4	15,4
Ukupno	100%	100%

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Tipologija vjerovanja i interpretativnih shema koju smo dobili analizom podataka razlikuje se od pretpostavljene. Početna pretpostavka o više tipova "nove religioznosti" nije se potpuno potvrdila, a u uvjetima našeg društva tradicionalno kršćanstvo i ateizam još su uvijek najprisutniji tipovi.

Rezultati istraživanja potvrđuju pretpostavku o postojanju četiriju relativno stabilnih posebnih dimenzija (tipova) religioznosti. Najizraženiji su tipovi oni najprepoznatljiviji kad se u našem društvu govori o religioznosti – tradicionalna religija i ateizam. Drugi faktor pokazuje da odbacivanje tradicionalne religioznosti najčešće rezultira ateističkim pogledom na svijet. Važnost tradicije u odabiranju konfesije i tipa vjere potvrđuje pojava tradicionalne kršćanske vjere kao prvog faktora u oba ispitivanja 1990. i 1994. godine. Postotak objašnjene varijance prvim faktorom povećao se s 14,0% 1990. na 19,2% 1994. godine. Takvi rezultati navode na zaključak da se Katolička crkva pokazala kao važan čimbenik ublažavanja krize identiteta nastale transformacijom društvenog sustava, ali i da se religija prihvaća kao dio tradicije i nacionalnog identiteta, koja može biti više deklarativne naravi nego što se može govoriti o visokom stupnju religioznosti.

Interpretativne sheme smisla života i smrti integralni su dio učenja svih suvremenih monoteističkih religija i po mnogima *raison d'être* njezina opstanka u modernom društvu. Tipovi interpretativnih shema koje smo dobili faktorskom analizom nisu komplementarni tipovima vjerovanja. Njihova relativna odvojenost od vjerovanja u užem smislu ide u prilog tezi o sekularizaciji, koja religiju gura na margine svakodnevice, što je prisutnije u tipologiji dobivenoj 1990. godine. Dimenzija transcendentnosti, koja je *diferentia specifica* u našoj definiciji religioznosti, pojavljuje se u ovom slučaju tek kao treći faktor interpretacije smisla života i smrti. Ovakvi podaci potvrđuju fragmentiranost religioznosti danas, koja je daleko od cjeline sakralnog kozmosa, zaokruženog pogleda na svijet. Neke tvrdnje koje upućuju na dobro poznato učenje Crkve prihvaćaju se vjerojatno zbog svoje prepoznatljivosti, ali u "praksi" se ne vide tako jasno. Međutim, rezultati iz 1994. godine upućuju na pomak k većoj sukladnosti vjerovanja i interpretaciji smisla života i smrti, potvrđujući tezu o istodobnom procesu povratka tradicionalnoj religioznosti.

Pojava nekih novih oblika religioznosti izvan tradicionalnih institucija može se zamijetiti u faktoru koji smo nazvali "prazno vjerovanje". Iako je proturječna kombinacija prepoznavanja dimenzije transcendentnog s imanentnim interpretacijama smisla života, taj tip može biti indikator postojanja određenog praznog prostora koji je ostavila tradicionalna religioznost, a koji se ne zadovoljava ateističkim pogledom na svijet. Novi religijski pokreti u nas još nisu uhvatili korijena, pogotovo ne u obrazovane populacije. Kakvim sadržajem će se ispuniti prazno vjerovanje, teško je predvidjeti na osnovi podataka kojima sada raspoložemo te se moramo zadovoljiti samo indiciranjem novog tipa religioznos-

ti. Činjenicu da je faktor "prazno vjerovanje" nestao u istraživanju 1994. godine mogli bismo pridružiti dokazima o povratku tradicionalizmu, koji se vrlo dobro može vidjeti u mjerenju dimenzije prakticiranja vjere.

Istraživanje studentske populacije potvrđuje postojanje višedimenzionalnosti religioznosti, ali se ne smije zanemariti velika važnost tradicije. Povratak tradicionalnoj kršćanskoj religioznosti promjena je nastala kao posljedica promjene društvenog sustava, a koja je bila radikalna na polju odnosa prema religiji; ateizam nije više dio službene ideologije, a crkvena religioznost dobiva puno pravo građanstva. Religioznost u Hrvatskoj obilježena je istodobnim procesom sekularizacije i kontrasekularizacije, što bi uza sve specifičnosti mogao biti opći obrazac postkomunističke religijske situacije.

LITERATURA

- R. Andorka, (1995), "Recent Changes in Social Structure, Human relations, and Values in Hungary", *Social Compass*, 42, (1), 9-16.
- Bahtijarević, (1985), *Religijska situacija na području zagrebačke regije*, IDIS, Zagreb.
- D. Bell, (1986), "Povratak svetoga? Diskusija o budućnosti religije", *Lica*, 7/8/9/10.
- G. Dekker, (1995), "Is Religious Change a Form of Secularization?", *Social Compass*, 42, (1), 79-88.
- K. Dobbelaere, (1981), "Secularization: A Multidimensional Concept", *Current Sociology*, Vol 29, No 2.
- C. Glock, R. Stark, (1965), *Religion and Society in Tension*, Rand McNally, Chicago.
- D. Hervieu-Leger, (1989), "Tradition, Innovation, and Modernity: Research Notes", *Social Compass*, 36(1).
- J. Jukić, (1991), "Socijalistički feudalizam, postmoderna i karizmatična religioznost", *Revija za sociologiju*, 23 (3-4), 249-274.
- J. Jukić, (1993), "Teorije ideologizacije" u: I. Grubišić, *Religija i sloboda. Religijska situacija u Hrvatskoj*, IPDI Centar Split, Split.
- J. Lažnjak, (1990), "Nova ili stara religijska svijest. Tipologija religioznosti studenata", *Sociološki pregled*, 24, (1-4), 103-117.
- E. C. Lehman, (1972), "The Scholarly Perspective and Religious Commitment", *Sociological Analysis*, 33, winter.
- D. Marinović Jerolimov, (1993), "Nereligioznost u Hrvatskoj", u Zborniku *Prilozi izučavanju nereligioznosti i ateizma*, IDIS, Zagreb.
- W. Moore, (1979), *World Modernization*, Elsevier, New York.
- T. Parsons, (1967), "Christianity and Modern Industrial Society" u *Sociological Theory and Modern Society*, The Free Press, New York.
- W. Stark, Bainbridge, (1985), *The Future of Religion*, University of California Press, Berkeley Berkeley.
- Ž. Šporer, (1990), *Sociologija profesija*, SDH, Zagreb.
- F. Thalheimer, (1973), "Religiosity and Secularization in the Academic Professions", *Sociology of Education*, Vol. 46, spring.

M. A. Thung i sur.(1985), *Exploring the New Religious Consciousness*, Free University Press, Amsterdam.

M. Tomka, (1995), "The Changing Social Role of Religion in Eastern and Central Europe: Religion's Revival and its Contradictions", *Social Compass*, 42 (1) 17-26.

S. Vrcan, (1984), *Od krize religije k religiji krize*, Školska knjiga, Zagreb.

B. Wilson, (1987), "Secularization", *The Encyclopedia of Religion*, (ed. M. Eliade), Macmillan, New York.

TRADITIONAL AND NEW RELIGIOSITY IN POSTCOMMUNISM: THE CHANGES IN STUDENT RELIGIOSITY 1990-1994

Jasminka Lažnjak

Faculty of Mining, Geology and Oil, Zagreb

The recent researches in Central and Eastern Europe show increasing religiosity. The purpose of this research was to investigate religious changes that have occurred in Croatia in the past few years. The survey was performed on a sample of the student population of Zagreb University in 1990 and 1994: 1. to determine the existence of multidimensional religiosity analyzing the possible secularization influence of university education (only in 1990); 2. to investigate the influence of radical change of the social system on religiosity questioning the same generation of students at the beginning (1990) and at the end (1994) of their studies. Factor analyses provided in both researches four types of religiosity, although not identical ones. Both times, the first two as well as the most important factors were Christian faith and atheism, while the other two in 1990 were the denial of the meaning of life and death, and empty belief. In 1994 the other two were: not recognizing the meaning of life and death and its denial. The research confirmed that the process of secularization was under way in the sense of fragmentation of religion which was indicated by components of belief separated from interpretative schemes of "ultimate questions", but the influence of professional education on religiosity was not confirmed. At the same time significant countersecularization processes have been recognized in the return to traditional and church religiosity.

TRADITIONELLE UND NEUE RELIGIOSITÄT IM POSTKOMMUNISMUS: VERÄNDERUNGEN IN DER RELIGIOSITÄT BEI STUDENTEN 1990-1994

Jasminka Lažnjak

Fakultät für Bergbau, Geologie und Erdölgewinnung, Zagreb

Untersuchungen verweisen auf einen Anstieg der Religiosität in den postkommunistischen Ländern Mittel- und Osteuropas. Ziel dieser Untersuchung ist herauszufinden, zu welchen religiösen Veränderungen es in den letzten Jahren in Kroatien gekommen ist. 1990 und 1994 wurde unter Studenten der Zagreber Universität eine Umfrage durchgeführt. Ziel war: 1. festzustellen, ob die Religiosität mehrere Dimensionen aufzuweisen hatte, wobei zugleich auch nach einem säkularisierenden Einfluss der Hochschulausbildung Ausschau gehalten wurde (lediglich 1990); 2. herauszufinden, inwiefern die radikalen Veränderungen des Gesellschaftssystems die Religiosität beeinflusst haben (dieselbe Studentengeneration wurde 1990 und 1994 befragt). Eine Faktorenanalyse beider Umfragen ergab das Bestehen von jeweils vier verschiedenen Religiositätstypen, die sich jedoch nicht decken. In beiden Fällen bestanden die ersten zwei und zugleich bedeutendsten Faktoren aus christlichem Glauben und Atheismus, die übrigen zwei aus der Abstreitung des Sinnes von Leben und Tod sowie aus Aberglauben (1990) bzw. aus dem Nichtverstehen sowie Abstreiten des Sinnes von Leben und Tod. Die Untersuchung bestätigte die Auswirkung der Säkularisierungsprozesse im Sinne einer Fragmentierung der Religion, wovon das getrennte Auftreten der Komponente des Glaubens einerseits und verschiedener Schemen zur Interpretation der "letzten Fragen" andererseits zeugt. Ein Einfluss der Hochschulausbildung auf die Religiosität konnte jedoch nicht nachgewiesen werden. Diese Resultate verweisen zugleich auf die Präsenz bedeutender Kontra-säkularisierungsprozesse, die in der Rückkehr zur traditionellen und kirchlichen Religiosität sichtbar sind.